

ƏDALƏT TAHİRZADƏ¹

NİYƏ “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ”?

Açar sözlər: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”, “Azərbaycan Demokratik Respublikası”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Азербайджанская Демократическая Республика”, “Азербайджанская Республика”, “République d’Azərbaycan”

GİRİŞ

Son yüz ildə “Azərbaycan” adını daşıyan üç dövlət mövcud olub. Onlardan birincisi dünya tarixinə ilk müstəqil dövlətimiz kimi düşmüş Azərbaycan Cümhuriyyəti (28 may 1918-28 aprel 1920), ikincisi 1930-cu illərdə “Azərbaycan İctimai (Sosialist) Şura Cümhuriyyəti” adlanmış Azərbaycan SSR (28 aprel 1920-18 oktyabr 1991²), üçüncüsü isə indiki Azərbaycan Respublikasıdır (18 oktyabr 1991-∞). Doğrudur, Azərbaycan SSR-in də formal şəkildə bayrağı, gerbi və konstitusiyası vardı, ancaq o, özündən öncəki “Müsavat hökuməti”nin siyasi-mənəvi varisi deyildi, çünki özü Sovetlər Birliyinin tərkibindəki 15 ünsürdən biri idi, müstəqil daxili və xarici siyasət aparmaqdan məhrumdu və sələfini özünə sinfi düşmən sayırdı. İndiki dövlətimizin isə özünü asılı Azərbaycan SSR-in deyil, azad Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi elan etməsi, onun bayraq və gerbinə, ştiarlarına sahib çıxması tam məntiqlidir. Bugünkü nəslimizin borcu mirasına yiyələndiyimiz Cümhuriyyətə məxsus bütün maddi-mənəvi dəyərləri də göz bəbəyi kimi qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürməkdir. Bu mənəvi dəyərlər içərisində, bircə, ən önəmlilərindən biri ilk dövlətimizin gerçək adıdır. İkinci müstəqilliyimizin artıq 27-ci ilini yaşasaq da ilk dövlətimizin adı rəsmi sənədlərdə, elmi qaynaqlarda, mətbuatda və xalq arasında, çox təəssüf ki, hələ də müxtəlif cür (“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”, “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti”, “Azərbaycan

Demokratik Respublikası”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”...) işlədilməkdədir, bu isə Cümhuriyyətin varisi olan bizlərə əsla başucalığı gətirmir.

Biz “Azərbaycan Cümhuriyyəti”nin ilk dövlətimizin gerçək adı olması ilə bağlı 2004-cü ildən bəri müxtəlif nəşrlərdə [33; 34] və sosial şəbəkələrdə (özəlliklə feysbukda) ardıcıl çıxışlar etsək, xeyli düşüncədaşlar qazansaq da, nə yazıq ki, toplumumuz hələ də çaşqınlıq içindədir.

Bu məqalədə ilk dövlətimizin adlandırılmasındakı müxtəlifliyin səbəbləri və “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ”nin nə üçün danılabilməz olması üzərində dayanacağıq. “Azərbaycan Cümhuriyyəti”ni yeganə doğru ad kimi müdafiə etməyimiz elmi ədəbiyyatda indiyədək hökm sürməkdə olan yanlışlığa son qoymaq istəyimizdən irəli gəlir. Ancaq məsələnin müəyyən dairələrdə etiraz doğura biləcəyini nəzərə alaraq öz mövqeyimizi subyektiv düşüncələrə əsla yer vermədən yalnız və yalnız inkar edilməz faktlara, ən son bilgi və bəlgələrə söykənməklə açıqlayırıq.

EYNİ DÖVLƏTİN MÜXTƏLİF ADLARI

1988-ci ilin şanlı 17 Noyabrında Milli Dirçəliş Günümüzü doğuran və üçrəngli bayrağımızı yenidən millətimizə bəxş edən Azərbaycan Xalq hərəkatı tezliklə Qarabağ uğrunda mübarizədən Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda siyasi savaşa çevrildi və 1990-cı ilin şanlı 20 Yanvarından sonra bu savaş qarşısı alınmaz oldu. Sovet kommunist rejiminin 70 il boyunca xalqımızdan var gücü ilə gizlətdiyi dövlətçilik tariximiz üzə çıxarılmaya və topluma öyrədilməyə başlandı. İndi nə qədər qərribə səslənsə də bu sətirlərin yazarı yalnız 1988-ci ildə (37 yaşında ikən!) Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasında rəhmətlik akademik Ziya

¹ Bakı Avrasiya Universitetinin professoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

² Azərbaycan SSR-in adının 5 fevral 1991-ci ildə dəyişilərə “Azərbaycan Respublikası” edilməsinə, üçrəngli bayrağımızın qəbul olunmasına baxmayaraq, bu dövlət mahiyyətini dəyişmədi və 18 oktyabrda SSRİ-nin tərkib hissəsi olaraq qaldı.

Bünyadovdan ilk dəfə eşitdi ki, bizim "Müsavat hökuməti" adlı 23 aylıq dövlətimiz, sən demə, mütarəqqi imiş! Axı indiyədək bizə dərslərlərdən yalnız belə öyrətməmişdilər:

"Üzündə fırtına, sinəsində qan
Deyir son sözünü yoldaş Şaumyan";

"İndi sizə kimdən deyim mən?!
O vətən xaini Rəsulzadədən".

Bəli, 1988-ci ildən başlayaraq xalq sanki 70 illik yuxudan oyandı və öz gerçək tarixini öyrənməyə onda sonsuz istək yarandı. "Vətən" Cəmiyyətinin "Odlar Yurdu", ilk redaktoru olmağımızla fəxr etdiyimiz, Elmlər Akademiyasının orqanı "Elm", Nəcəf Nəcəfovun "Molodoy Azerbaydjan" qəzetləri, "Gənclik" və "Ulduz" jurnalları özəlliklə 20 Yanvardan sonra 1918-1920-ci illər tariximizlə bağlı məqalələr çap etməyə başladı. (Müəlliflər içərisində Mövsüm Əliyevin adını xüsusi çəkmək gərəkdir). Azadlıq Meydanında yüz minlərlə soydaşımızın qatıldığı nəhəng mitinqlərdə çoxlu özbasım ("samizdat") materiallar geniş yayıldı. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin, Mirzəbala Məhəmmədəzadənin və başqalarının kустar üsulla basılaraq Meydanda yayılan əsərləri indi də çoxumuzun kitabxanalarını bəzəyir. Hərəkatın öndündə gedən Elmlər Akademiyası həm Qarabağın, həm də "Müsavat hökuməti"nin tarixini əks etdirən dəyərli bəlgələri üzə çıxararaq nəşr etdi [örnək üçün: 21; 35] və bu işdə akademik Ziya Bünyadovun özəl xidməti vardır. Azərbaycan Xalq hərəkatı həm də demokratiya uğrunda mübarizə olduğunu görə "Müsavat hökuməti" nəşrlərdə daha çox "Azərbaycan Demokratik Respublikası" adlandırılmağa başladı [örnək olaraq: 17; 30].

İndisə ən çox rast gəlinən ad variantlarına ayrı-ayrılıqda münasibətimizi bildirəcəyik.

1) "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" (AXC)

1991-ci ildə Azərbaycan özünün müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra kommunistlərin indiyədək qəti yasaqladığı arxivlərin qapıları araşdırıcıların üzünə açıldı da ölkədə ilk illərdə hökm sürən hərəc-mərəclik elmi tədqiqat-

ları, o sıradan arxivlərin öyrənilməsinə arxa plana atıldı. Nəticədə həтта 1998-ci ilədək ilk Cümhuriyyətimizin adını hərə öz zövqünə uyğun şəkildə yazır və deyirdi. 30 yanvar 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında" sərəncam verdi. Sənəddə deyilirdi: "1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır".

Bu sərəncamın bir çox önəmli nəticələri oldu. Burada onlardan yalnız ikisini qeyd edəcəyik. Birincisi, sərəncamdan irəli gələrək elə həmin il Cümhuriyyət Parlamenti, hökuməti, ordusu, xarici siyasəti və b. ilə bağlı arxiv sənədlərindən ibarət çoxlu sanballı kitab iki dildə nəşr edilərək ortaya qoyuldu [18; 20; 22; 38; 39; 40; 41]. Araşdırmalar tezliklə genişlənərək akademik səciyyə almağa başladı [örnək üçün: 19; 23]. Bütün bu nəşrlər Cümhuriyyət tarixini öyrədənələr və öyrənənlər üçün ən dəyərli hədiyyə oldu. İkincisi də, sərəncam Cümhuriyyətin adlandırılmasındakı hərəc-mərəcliyin qarşısını xeyli dərəcədə aldı, bundan sonra ən azından rəsmi sənədlərdə yalnız "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" işlədilməyə başlandı.

Doğrudur, arxivlərin hələ yetərinə öyrənilməyi, bütün bəlgələrin hələ ortada olmadığı 1998-ci il üçün "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" uğurlu seçim idi, ancaq daha sonrakı araşdırmalar fərqli nəticə çıxarmağa səbəb oldu.

Mətləbə birbaşa keçərək bildiririk ki, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" termini Azərbaycan Milli Şurasının 28 may 1918-ci il tarixli ƏQDNAMƏsindən, daha doğrusu, Əqdnamənin düzgün yozulmamasından qaynaqlanır. Düzgün təsvəvvür yaratmaq üçün Milli Şura üzvlərinin imzaladığı Əqdnamənin əslindən götürdüyümüz mətni aşağıda öz transliterasiyamızda tam şəkildə verirək:

"Böyük Rusiyyə inqilabının¹ cərəyanında dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması

¹ 1917-ci il Fevral burjuva inqilabı nəzərdə tutulur.

ilə Zaqafqazyanın rus orduları tərəfindən tərkini mövcib bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqasya millətləri, müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqasya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqəyeyi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqasya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüz'ündən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiyyə ilə Osmanlı İmperatorluğu arasında zühür edən müharibənin təsviyəsi yüzündən hasil olan vəziyyəti-hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənub-Şərqi Zaqafqasyadan ibarət bulunan Azərbaycan dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu tələq ediyor.

Buna binaən arayı-ümumiyyə ilə intixab olunan¹ Azərbaycan Şurayı-Milliyeyi-İslamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1 - Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət haqqına malik olduğu kibi, Cənub-Şərqi Zaqafqasyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamilləhüquq² müstəqil bir dövlətdir.

2 - Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi³ xəlq cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.⁴

3 - Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilkəssə həmcivar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə⁵ təsisinə əzm edər.

4 - Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözlemədən qələmrovunda⁶ yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin elər.

5 - Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstəne inkişafı üçün geniş meydan buraktır.

6 - Məclisi-Müəssisan⁷ toplanmıcağa qədər bütün Azərbaycan idarəsinin başında arayı-

ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayı-Milli və Şurayı-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəta durur.

28 mayıs 1918-nci yıldı.
Tiflis şəhərində.

Azərbaycan Milli Şurası rəis müavinini:
(doktor Həsən bəy Ağayevin qolu)

Katib: (Mustafa Mahmudovun qolu)

[İmzalar]: Fətəli xan Xoyski, Rəhim ağa Vəkilov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Cəmo bəy Hacımski, Xəlil bəy Xasməhəmmədov, Nəriman Nərimanbəyov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Cavad bəy Məlikyevanlı...⁸ [8, v. 1].

"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti"nin tərəfdarları yalnız Əqdnamənin təqdim etdiyimiz bu mətninə istinad edirlər. Bu iddia ilə bağlı aşağıdakıları deyə bilərik.

1) Açıq-aydın görünür ki, bu mətnə "xəlq cümhuriyyəti" ifadəsi dövlətin rəsmi adının tərkib hissəsi kimi yox, sadəcə, "şəkli-idarəsi" (idarə şəkli, forması) olaraq işlədilib.

2) 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə dövlət hələ yaradılmamış ki, onun qəti bir adı da olmaydı. Həmin gün yalnız müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması bəyan edilib və onun siyasi idarə forması göstərilib. 28 may-16 iyun tarixləri arasında (Gəncəyə köçənədək) hökumət üzvlərinin adlarından başqa, dövlətin mövcudluğunu təsdiqləyəcək bir əşyayi-dəlil varmı? Gəncədə ilk günlər bu dövlət sadəcə "Azərbaycan", yaxud "Azərbaycan Hökuməti" adlanıb. Məsələn, 21 iyun 1918-ci ildə hökumətin "Dövləti bayraq təyini haqqında" qərarında deyilir: "Azərbaycan bayrağı olmaq surətiylə qırmızı parçadan yapılmış, üzərində ağ aypara və ağ səkkizgüşəli yıldız olan bayraq qəbul edilsin" [16, 11]. Burada dövlətin adı yalnız "Azərbaycan" kimi verilib.

3) Dövlətin adını "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" götürmək üçün bu mətn yetərinə

¹ Ümumi razılıqla seçilən.

² Tam hüquqlu.

³ İdarə şəkli (forması).

⁴ Qərarlaşır.

⁵ Yaxşı münasibətlər.

⁶ Burada: tabeliyində.

⁷ Müəssisələr Məclisi.

⁸ Sonrakı imzalar qırmızı mürəkkəblə çəkildiyinə görə solub və aydın oxunmur. Buna baxmayaraq bəllidir ki, bu sənədə Milli Şura üzvlərindən yalnız Məhəmmədəmin Rəsulzadə (xaricədə idi) və Azərbaycanın müstəqilliyinə səs verməmiş Sultanməcəd Qənizadə ilə Cəfər Axundov imza atmayıblar.

mötəbər qaynaq sayılırsa biz də eyni dərəcədə iddia edə bilərik ki (Allah ələməmiş!), orada ayrıca işlədilmiş "Azərbaycan", yaxud "Azərbaycan dövləti" ifadələri də Cümhuriyyətin rəsmi adı sayılınsın.

4) Əqdnamədən sonra 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilədək Azərbaycanda heç bir rəsmi sənəddə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" ifadəsi dövlətin adı olaraq işlədilməyib.

Məhəmmədəmin Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" bölümündə yazır: "Burada (Azərbaycanda – Ə.T.) Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu. Azərbaycan xalq cümhuriyyətində vətəndaşlar arasında siyasi bərabərlik bərqərar olmaqla bərabər, sosial ədalətsizliyin zərərli nəticələri də aydın tərzdə dəyişdirilirdi" [32, 41]. Sanki Əqdnaməni oxuyursan! Buradakı "Azərbaycan xalq cümhuriyyəti" də dövlətin rəsmi adı kimi yozulacaqmı?! Lütfən sitatın götürüldüyü bölümün adına diqqət yetirilsin.

2) "Azərbaycan Demokratik Respublikası" (ADR)

Bu termin dilimizdə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti"nin sinonimi, ekvivalenti kimi işlədilir. Məsələn, azərbaycanca Vikipediyada baş məqalənin adı açıqca belə yazılıb: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və ya Azərbaycan Demokratik Respublikası".

Bu cür adlandırma əsasən 1990-cı ildə iki kitabın [17; 30] nəşrindən sonra daha da yayğındır. Cümhuriyyət tarixinin ilk ciddi araşdırıcıları Mövsüm Əliyev və Nəsim Nəsimzadə kimi müəlliflərin nüfuzu bu işdə təkanverici rol oynadı. Nəsim bəy hətta 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabını da "Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti" adlandırıb [29].

ƏQDNAMƏnin yuxarıda verdiyimiz mətnindəki "xalq" sözü "demokratik" anlamındadır və dövlətin idarə formasının demokratikliyini bildirir. Bunu sənədin rusçaya tərcüməsindən də görürük:

"II. Формой политического устройства независимого Азербайджана устанавливается **Демократическая Республика**.

III. **Азербайджанская Демократическая Республика** стремится установить

добрососедские отношения со всеми членами международного общения, а в особенности с сопредельными народами и государствами..." [47, 15.11.1919, № 1, s. 5].

Belalikle, şübhə yeri qalmır ki, "Azərbaycan Demokratik Respublikası" ifadəsi məhz rusca mətndəki "Азербайджанская Демократическая Республика"nın hərfi tərcüməsindən başqa bir şey deyil. Bir daha təkrar edirik ki, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" kimi "Azərbaycan Demokratik Respublikası" da dövlətin adını yox, onun siyasi idarə formasını bildirir. Bu üzündən rus dilində də "Азербайджанская Демократическая Республика" işlədilməsi məqbul sayılırmı Təəssüf ki, rusçada da bu ad altında kitablar nəşr edilir [bax: 42].

"Azərbaycan Demokratik Respublikası" / "Азербайджанская Демократическая Республика" siyasi idarə formasını bildirməyəydi Cümhuriyyət dönməsindəki hansı rəsmi sənəddəse dövlətin adı kimi BİRCƏ DƏFƏ DƏ OLSA işlənərdi!

3) "Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti" (ADC)

Əqdnamənin rusca mətnindəki "Азербайджанская Демократическая Республика" dilimizə ara-sıra "Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti" kimi də tərcümə edilir. Buna daha çox mətbuat səhifələrində, sosial şəbəkələrdə və adi danışmada rast gəlirik.

4) "Azərbaycan Respublikası"

Buna daha çox Cümhuriyyət dönməsində rusca yazılmış sənədlərin tərcüməsində rast gəlirik. 1918-1920-ci illərə aid bəlgələrdə işlədilmiş "Азербайджанская Республика" dilimizə ucdantutma "Azərbaycan Respublikası" kimi çevrilir. Məsələn, Rəhim bəy Vəkilovun Cümhuriyyət tarixinə dair rusca əsəri dilimizə tərcümədə "Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi" adı altında nəşr edilib [36], halbuki burada "Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi" olmalı idi.

5) "Qafqaz Azərbaycanı"

Qardaş Türkiyədə yaşayıb çalışan tarixçi Vüqar İmanov qeyd edir ki, Azərbaycanın xa-

ricində çıxarılan rəsmi yayınlarda İranın təzyiqi səbəbindən "Qafqaz Azərbaycanı" ifadəsinə üstünlük verilib [25, 56].

İLK DÖVLƏTİMİZİN RƏSMİ ADI "AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ"DİR!

Qəti şəkildə bəyan edirik: ilk dövlətimizin rəsmi adı 1918-1920-ci illərdə ana dilimizdə yalnız "Azərbaycan Cümhuriyyəti", rusca "Азербайджанская Республика" və fransızca "République d'Azerbaïdjan" kimi işlədilib (yalnız Cümhuriyyətin ilk çağlarındakı "Azərbaycan", "Azərbaycan hökuməti", "Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi" istisnadır). **Bunlardan başqa hər hansı bir ad işlədilmiş o dönmənin birəcə rəsmi dövlət sənədi bizə təqdim edilərsə bütün diplomlarımızı yandırmağa hazırıq!!!**

Bizi belə cəsarətli edən əsla danıla bilməyəcək tarixi tutarqalardır. Onlar bunlardır: 1) dövlət möhürləri, 2) dövlət ştampları və blankları, 3) Cümhuriyyətin pulları, 4) Cümhuriyyətin poçt markaları, 5) dövlətin xarici pasportu, 6) rəsmi sənədlər, 7) rəsmi nəşrlər, 8) əsərlər və b. Aşağıda siyahısını verdiyimiz materiallara qarşı kimdə azacıq şübhə yaranarsa həmin sənədlərin orijinaldan çəkilmiş fotolarını göstərməyə və saxlandığı yeri bildirməyə hazırıq.

1) Dövlət möhürləri

Cümhuriyyətin mövcud olduğu 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilədək bütün dövlət möhürlərində yalnız "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (bəzən də "Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi", yəni "Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti") işlədilib. Bir sıra möhürlərdə dövlət qurumunun adı rus və fransız dillərində də verilib. Rusca yalnız "Азербайджанская Республика", fransızca isə "Republique d'Azerbaïdjan" yazılıb. Əyanilik üçün ən önəmli dövlət orqanlarının möhürlərinin mətnini gözdən keçirək:

"Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanı"¹,

"Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi"²,

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti.

² Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti

"Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə Nəzarəti"³,
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxiliyyə Nəzarəti"⁴,
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Ədliyyə Nəzarəti"⁵,
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Maarif Nəzarəti",
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Təriq və Məabir Nəzarəti"⁶,
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti"⁷,
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti könüllü birinci alayı birinci tabur komandanlığı",
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət xəstəxanası",
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti. Gürcüstan Cümhuriyyətində siyasi vəkil",
 "Azərbaycan Cümhuriyyəti Zaqatala vilayəti xalq məhkəməyi-şəriyyəsi" və b.

2) Dövlət ştampları və blankları

a) Ştampları:

"Azərbaycan Cümhuriyyəsi Xariciyyə Nəzarəti",
 "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nəzarəti",
 "Правительство Азербайджанской Республики",
 "Министерство Внутренних Дел Азербайджанской Республики",
 "Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi daxiliyyə naziri" / "Министр внутренних дел Азербайджанской Республики",
 "Военный Генерал Губернатор Бак. укреп. района Азерб. Респ." və b.

b) Blankları:

"Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanı rəisi"⁸,

³ Xarici İşlər Nazirliyi.

⁴ Daxili İşlər Nazirliyi

⁵ Ədliyyə Nazirliyi.

⁶ Yollar Nazirliyi.

⁷ Sosial Müdafiə Nazirliyi.

⁸ Parlamentin sədri.

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Heyəti-Vükəla sədri”,¹

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusan İdarəsi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Məsai Nəzarəti”,²

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Səhhəti-Ümmə Nəzarəti”,³

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Posta və Teleqraf Nəzarəti”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Məşixəti-İslamiyyə İdarəsi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Ticarət, Nəfiə və Ərzaq Nəzarəti İdarəsi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxiliyyə Nəzarəti idarə müdiri”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Maarif Nəzarəti Nuxa və Ərəş qəzası məktəbləri müfəttişi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Maarif Nəzarəti Salyan zükur edadisi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Lənkəran valisi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlət müfəttişi”,

“Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət mətbəəsi idarəsi”,

“Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi Xariciyyə Nəzarəti”,

“Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi daxiliyyə naziri” və b.

3) Cümhuriyyətin pulları

Dövlətin rəsmi adının göstərilirdiyi ən inandırıcı tutarqalar içində pul və poçt markaları da önəmli yer tutur. İlk Cümhuriyyətimiz çağında buraxılmış bütün əskinas və poçt markaları üzərində ana dilimizdə (ərəb qrafikasında) “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (lap ilk pullarda bəzən: “Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi”, yəni “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti”), rusca “Azərbaycan Cumhuriyeti Республика”, fransızca “Republique d’Azerbaïdjan” oхuyuruq!

Öncə pullarımızı gözdən keçirək.

¹ Nazirlər Şurası sədri (Baş nazir).

² Əmək Nazirliyi.

³ Səhiyyə Nazirliyi.

100 manatın üstündə (Xoyski və Protasovun imzası ilə): “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Azərbaycan Cumhuriyeti Республика”;

100 manatın üstündə (Yusifbəyli və Həsənovun imzası ilə): “Azərbaycan Cümhuriyyəti”;

250 manatın üstündə (Yusifbəyli və Həsənovun imzası ilə): “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Azərbaycan Cumhuriyeti Республика”;

500 manatın üstündə (Yusifbəyli və Qaplanovun imzası ilə): “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan” və b.

4) Cümhuriyyətin poçt markaları

10 qəpiklik markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

30 qəpiklik markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

40 qəpiklik markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

60 qəpiklik markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

1 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

2 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

5 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

10 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

25 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

50 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan”,

500 manatlıq markada: “Azərbaycan Cümhuriyyəti” / “Republique d’Azerbaïdjan” və b.

5) Dövlətin xarici pasportları

Cümhuriyyətin xarici pasportlarının üstündə dövlətin adı “Azərbaycan Cümhuriyyəti” yazılıb. Ömək üçün Əli Məşədi Xaspulət oğlu Kərimovun 11.12.1919-cu il tarixli xarici pasportunu götürək. Burada oхuyuruq: “Azərbaycan Cümhuriyyəti. Xarici təzkərə” / “Azərbaycan Cumhuriyeti Республика. Заграничный паспорт” [12].

6) Rəsmi sənədlər

Cümhuriyyət dönmindəki bütün dövlət sənədlərində, rəsmi yazışmalarda dövlət adı olaraq yalnız “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (rusca: “Azərbaycan Cumhuriyeti Республика”, fransızca: “Republique d’Azerbaïdjan”) yazılıb. Özəl arxivimizdəki yüzlərcə sənəddən aşağıda yalnız bir neçə örnək gətiririk (sənədlərin imlasını saxlamışıq).

Azərbaycan Cümhuriyyətindən əhalinin nəzərinə (Xoyski və Aşurovun imzası ilə) [14, 3.10.1918, № 5, s. 1].

Neft mədənlərinin sahiblərinə verilmək qanunu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Vükəla Şurasının¹ qərarı [14, 8.10.1918, № 9, s. 2].

Azərbaycan Cümhuriyyəti dairəsində məmləkətlərə həmişəlik köçüb gedən şəxslərin kəndiləriylə götürdüləri şeylər haqqında müvəqqəti qanun [14, 15.10.1918, № 15, s. 1-2].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ümuri-Xeyriyyə Nəzarətindən [14, 21.10.1918, № 46, s. 1].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusan rəisi həzrətlərinə (Maarif naziri N.b. Yusifbəylinin məktubu, 20.1.1919) [9, v. 3].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamanı Rəyasəti-cəlisinə. (Bakı kəndləri əhalisi adından ərizə, 20.7.1919) [10, v. 27].

Zakon о повышении ставок складочного сбора за хранение товаров таможенных учреждений Азербайджанской Республики [37, 134].

Zakon об отпуске для оказания помощи беженцам Зангезур. уезда Азербайджанской Республики 18.750.000 руб. [37, 134].

Положение о выборах в Учредительное Собрание Азербайджанской Республики, принятое Парламентом Азербайджанской Республики. 21 июля 1919 года [11, v. 1-10].

Проект положения о земских учреждениях в Азербайджанской Республике [46].

Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом Правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным Министром-Посланником

¹ Nazirlər Şurasının.

при правительствах Блистательной Порты, Армении и Грузии Али-Марданом Топчибашевым [45].

Г. Председателю Мирной Делегации Азербайджанской Республики в г. Константинополе М.Э.Расул-заде (письмо Председателя Правительства Азербайджанской Республики Ф.-х.Хойского от 11 июля 1918 г.) [13, v. 4-5a].

Выписка из журнала постановлений Правительства Азербайджанской Республики с 18 января по 23 июня 1919 г. [5, v. 18-363].

Выписка из журнала Постановлений Комитета Государственной Обороны Азербайджанской Республики от 26 января 1920 г. [6, v. 8].

Приказы министра призрения Азербайджанской Республики от 17 декабря 1918 г. [1, v. 3].

Приказы министра народного просвещения Азербайджанской Республики за декабрь 1918-октябрь 1919 г. [2, v. 6-194].

Приказы по Министерству Торговли и Промышленности Азербайджанской Республики за февраль-декабрь 1919 г. [2, v. 43-165].

Приказ № 301 по Министерству Земледелия и Государственных Имуществ Азербайджанской Республики. 30 сентября 1919 г. [3, v. 401].

Его Высокопревосходительству Председателю Совета Министров Азербайджанской Республики. (Письмо Врем. Генерал-Губернатора Х.-б. Султанова от 26 февраля 1919 г. за № 191) [3, v. 116].

Господину Председателю Совета Министров Азербайджанской Республики. (Письмо А.-М.Топчибашева от 17 марта 1919 г. за № 191) [7, v. 10].

Его Высокопревосходительству Господину Министру Земледелия и Государственных Имуществ Азербайджанской Республики. (Письмо Абдулла-бека Абашидзе от 31 мая 1919 г.) [4, v. 21].

Celebration de l’indépendance de la République d’Azerbaïdjan (“L’Azerbaïdjan”, 1919, №9, s. 4).

7) Rəsmi nəşrlər

Dövlətin rəsmi nəşrlərindəki bütün sənədlərdə, təbii ki, yalnız "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (rusca: "Азербайджанская Республика") qeyd olunub. Onlar, əsasən, aşağıdakılardır:

"Azərbaycan" qəzeti [14].

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi [16]. (1918-1920);

Вестник Правительства Азербайджанской Республики [44].

Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. [37].

"Ünvan-Təqvim"də iki bölümün adı belədir: «Пространство Азербайджанской Республики» ("Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi") [37, 124-125]; «Население Азербайджанской Республики» ("Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhalisi") [37, 125-126].

8) Əsərlər

Birinci milli dövlətimizin ilkin tarixini yadradanlar da elə bu dövləti quranların özləri oldu, onlarsa həm dövlətdə, həm də özlərinin əsərlərində "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adını əbədiləşdiriblər.

Milli dövlətçiliyimizin banilərindən, Cümhuriyyətin beşiyi başında duran Məhəmmədəmin Rəsulzadənin (1884-1955) "Azərbaycan Cümhuriyyəti. (Keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti)" adlı kitabı Cümhuriyyət tarixini işıqlandıran ən önəmli əsərdir. İlk milli dövlət quruluşumuzu yalnız "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlandırılan M.Rəsulzadə Türkiyədə (1923, 1990) və Azərbaycanda (1990) bir neçə yol nəşr edilmiş həmin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında, məsələn, yazır: "...Azərbaycan Cümhuriyyəti Düvəli-müttəfiqənin¹ və bütün dünyanın nəzəri-diqqətini cəlb ilə beynəlmiləl bir həyatə gətirir. 12 kanuni-sani² 1920 tarixində in'iqad edən³ Düvəli-müttəfiqə Şuray-i-alisi Azərbaycan Cümhuriyyətini bilfeil⁴ tamdi" [31, Bakı nəşri, s. 57].

¹ Müttəfiq dövlətlərin (Antantanın).

² Yanvar.

³ Yiğilan, gerçəkləşən.

⁴ Feilən, de-fakto.

Xatırladıq ki, bu xəbər Azərbaycanda bayram edilmiş, 14 yanvar Azərbaycanda qeyri-ış gününü elan olunmuşdu. Baş nazir Nəsi bəy Yusifbəyli (1881-1920) "Azərbaycan vətəndaşlarına" müraciətində bu münasibətlə demişdi:

"Müstəqil həyata və kəndisini idarəyə müqəddir olduğumu göstərən millət kəndi iradəsiylə hürr və demokratik yeni Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsis və davamına tənənəli surətdə müvəffəq oldu" [24, 326-327].

Cümhuriyyətin qurucularından biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi "Azərbaycanın təşəkkülü" kitabının [35] 6-cı bölməsi belə adlanır: "Azərbaycan Cümhuriyyəti - ərazi, əhali və hüdudu" [35, Xəbərlər, s. 120-121; İmanov, s. 32-35].

Cümhuriyyətin fəal qurucularından olan Rəhim bəy Vəkilovun (1897-1934) "Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi" adlı oçerki ilk milli dövlətimizin ilk tarixidir.

1919-cu ildə Cümhuriyyətin 1-ci ad günü ərəfəsində Bakıda "28 Mayıs 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci səneyi-dövriyyəsi günü" kitabçası [26] nəşr edilmişdir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi Hilal Münşi (1899-1990) Almaniyada Azərbaycan haqqında almanca yazıb buraxdığı kitabını "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlandıraraq [27] və həmin kitab ana dilimizə elə həmin adla tərcümə edilərək Bakıda nəşr olunub [28].

Sevindirici haldır ki, "Azərbaycan Cümhuriyyəti"nin doğruluğuna inanən alimlərimiz də var. Məhz onların söyi ilə bu ad altında bir sıra elmi nəşrlər işıq üzünə görüb. Örnək olaraq Azərb. EA-nın məhsulu olan "Azərbaycan Cümhuriyyəti" [15] və "Азербайджанская Республика" [43] adlı dəyərli kitabları göstərə bilərik.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yazılanlara yekun vururuq: 1918-1920-ci illərdə yaşamış ilk milli dövlətimizin rəsmi adı yalnız "Azərbaycan Cümhuriyyəti"dir! Bu ad rusca "Азербайджанская Республика", fransızca "Republique d'Azerbaïdjan"

kimi qeyd olunub. 1918-1920-ci illərdəki dövlət möhür, ştampları və blankları, pulları, poçt markaları, xarici pasportlar, rəsmi dövlət sənədləri bu fikri danılmaz şəkildə sübut edir.

Bizim əlimizdən gələn budur ki, gerçəyi gücümüz yetdiyincə araşdırıb ortaya qoyaq. Bu gerçəkdən istər vəzifə sahiblərimizin, istər araşdırıcıların, istərsə də sınavı soydaşlarımızın necə yararlanacağı artıq onların öz işidir.

QISALTMALAR

ARDA – Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivini, ARPIİSSA – Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini, a. – arxa(sı), f. – fond, s. – səhifə, siy. – siyahı, v. – vərəq.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. ARDA: f. 8, siy. 1, iş 1.
2. ARDA: f. 51, siy. 3, iş 12.
3. ARDA: f. 77, siy. 1, iş 54.
4. ARDA: f. 77, siy. 1, iş 289.
5. ARDA: f. 84, siy. 1, iş 23.
6. ARDA: f. 894, siy. 1, iş 28.
7. ARDA: f. 894, siy.10, iş 66.
8. ARDA: f. 894, siy. 10, iş 192.
9. ARDA: f. 895, siy. 5, iş 2.
10. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 228.
11. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 212.
12. ARDA: f. 970, siy. 2, iş 175.
13. ARPIİSSA: f. 277, s. 2, iş 21.
14. "Azərbaycan" qəzeti (1918-1920).
15. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: "Elm", 1998.
16. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi. (1918-1920).
17. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: "Gənclik", 1990.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. Bakı: "Azərbaycan", 1998.
19. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. Baş redaktor Yaqub Mahmudov. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004.
20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı: "Elm", 1998.
21. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. (Akademik Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə). Bakı: "Elm", 1990.
22. Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti. (Sənəd və materiallar). Bakı: "Azərbaycan", 1998.
23. Həsənli Cəmil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920). Bakı: "Garisma" MMC, 2009.
24. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, 1993.
25. İmanov Vüqar. Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azərbaycan Belgələrinə Göre). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.
26. 28 Mayıs 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci səneyi-dövriyyəsi günü. [Bakı, 1919, 21 səh.].
27. Münschi Hilal. Die Republik Aserbeidschan. Eine geschichtliche und politische Skizze. Berlin, 1930.
28. Münşi Hilal. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Tarixi siyasi təsvir. Bakı: "Elm və təhsil", 2014.
29. Nəsiibli Nəsi b. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı: "Qanun", 2011.
30. Nəsibzadə Nəsi b. Azərbaycan Demokratik Respublikası. (Məqalələr və sənədlər). Bakı: "Elm", 1990.
31. Rəsulzadə Məhəmmədəmin. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (Keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti). İstanbul: Övqafi-İslamiyyə mətbəəsi, 1923; Rəsulzadə Mehmed Emin. Azərbaycan Cumhuriyeti. (Keyfiyyət-i Teşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti). Hazırlayanlar: Y.Akpınar, İ.M.Yıldırım, S.Çağın. İstanbul: Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği, 1990; Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Transliterasiya edən Asif Rüstəmov. Bakı: "Elm", 1990.
32. Rəsulzadə M. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1991.

33. Tahirzadə Ədalət. "Azərbaycan Cümhuriyyəti" – ilk milli dövlətimizin rəsmi adı. / "Ulu Xudafərin" jurnalı, 2004, №1, ss.35-38. (eyni yazı: "525-ci qəzet", 26 fevral 2005, №38).

34. Tahirzadə Ədalət, Tahirli Oğuztoğrul. Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri. Bakı: "TEAS Press" nəşriyyatı, 2015.

35. [Topçubaşov Ə.b.] Azərbaycanın təşəkkülü. İstanbul: Əhmədiyyə mətbəəçilik şirkəti, 1918/1334. / Azərb. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1990, № 3, ss. 114-134; / İmanov Vüqar. Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azərbaycan Belgelerine Göre). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006, ss. 23-51.

36. Vəkilov R.Ə. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. Bakı: "Elm", 1998.

37. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственная типография «Азербайджан», 1920; переиздание: Баку: «Нагыл еви», 2011.

38. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы). Баку: «Азербайджан», 1998.

39. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: «Азербайджан», 1998.

40. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов). Баку: «Азербайджан», 1998.

41. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Стенографические отчеты). Баку: «Азербайджан», 1998.

42. Азербайджанская Демократическая Республика. (Сборник статей, посвященный 90-летию Первой республики). Москва: "SALAM press", 2008.

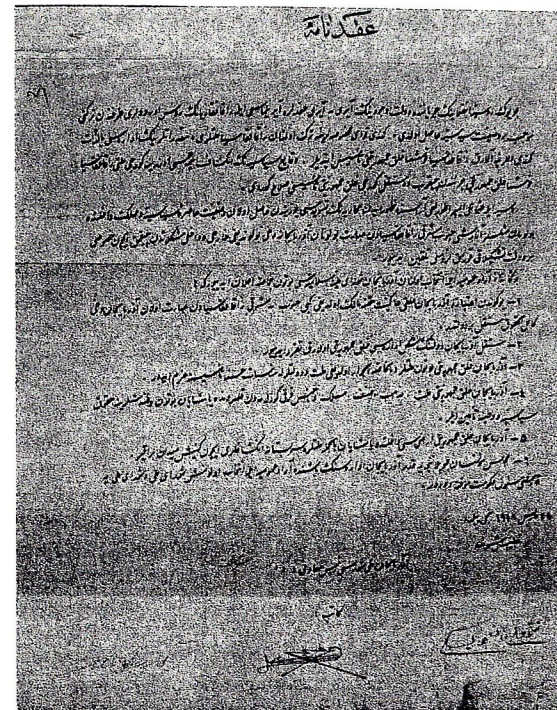
43. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920. Под редакцией Дж.Б.Гулиева. Баку: «Элм», 1998.

44. Вестник Правительства Азербайджанской Республики. (1919-1920).

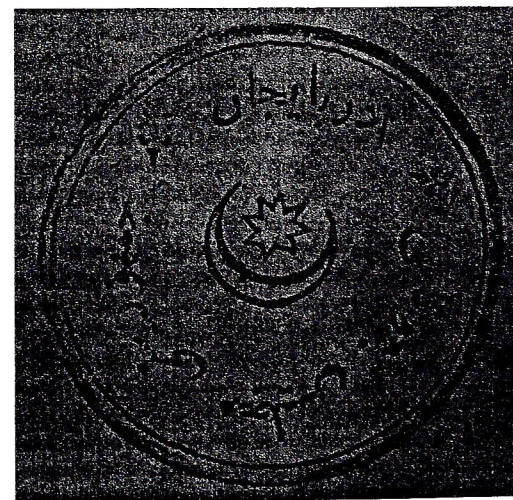
45. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом Правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным Министром-Посланником при правительствах Блистательной Порты, Армении и Грузии Али-Марданом Топчубашевым (ноябрь 1918 г.). Баку: «Азербайджан», 1993.

46. Проект положения о земских учреждениях в Азербайджанской Республике. Баку: Правит. тип. газ. «Азербайджан», 1919.

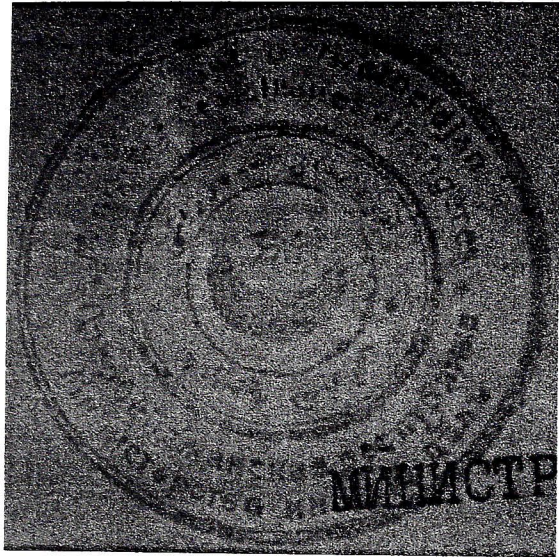
47. Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики. 15 ноября 1919, № 1.

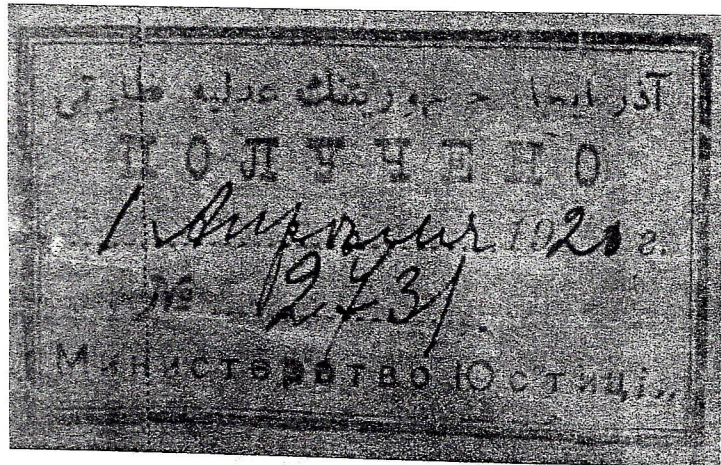
Əqdnamə

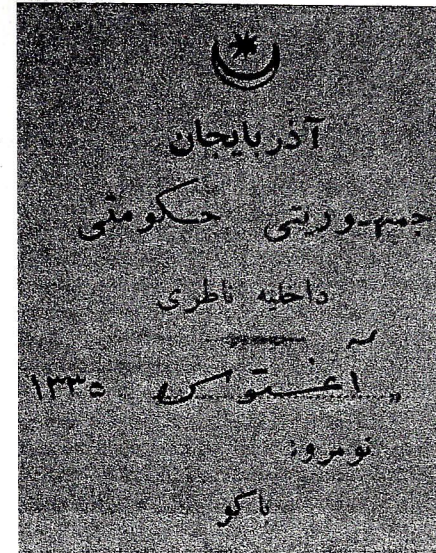
Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusan

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə Nəzarəti (3 dildə)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nəzarəti

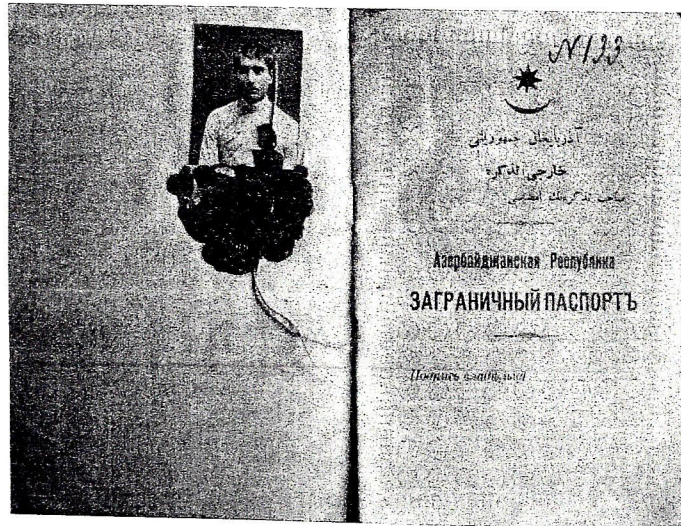
Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti daxiliyyə naziri

250 manatlıq

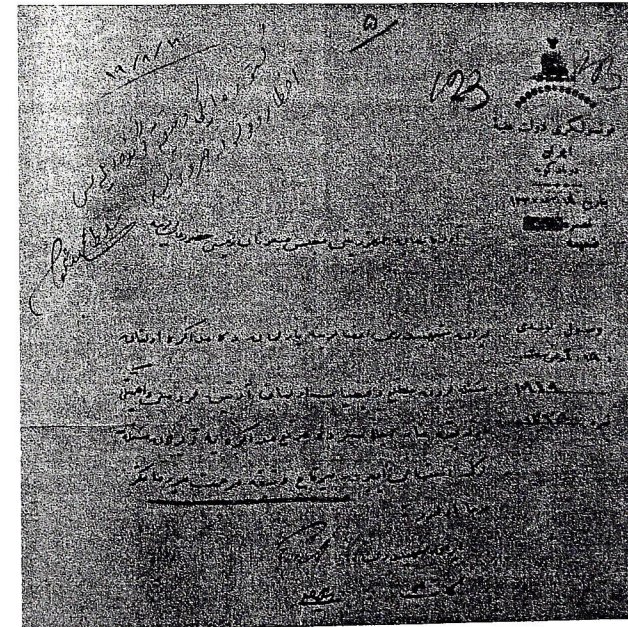
50 manatlıq poçt markası

Əli Kərimovun xarici pasportu

Azərbaycan Hökuməti- Cümhuriyyəsi Dərsədət (İstanbul) konsolosxanası

Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusan rəisinə İran konsulluğundan məktub